

Waldemar Paruch

UMCS

Między polityzacją etnosu a etnicyzacją demosu: refleksje o polityce narodowej na Bałkanach

1. Inspiracje i recepcje zachodnioeuropejskie

Jednym z najważniejszych procesów społecznych w Europie o brzemiennej skutkach politycznych było ukształtowanie się w okresie od XVIII do XX wieku narodów. To właśnie one odróżniły ten kontynent od innych, stanowiły o niezwykłej dynamice Europy oraz były naśladowane dość powszechnie na obszarach pozaeuropejskich. „Ojczyzną” narodów stała się Europa Zachodnia, gdzie wspólnotom polityczno-państwowym została nadana nowa jakość, wygenerowana w wyniku świadomej aktywności władzy zorganizowanej w sposób absolutystyczny i zainspirowanej przez idee oświeceniowe, a także mającej poparcie elity społecznej. O ile w Europie Zachodniej, począwszy od przełomu XVIII i XIX wieku, narodami stały się wspólnoty polityczno-państwowe, a więc ściśle związane z dziejami własnej organizacji państwowej, o tyle w Europie Środkowej w drugiej połowie XIX stulecia procesy narodotwórcze mogły przebiegać według jednego z dwóch wariantów – narody jako podstawowe wielkie zbiorowości społeczne o charakterze polityczno-państwowym lub etniczno-kulturowym.

W efekcie bardzo burzliwego procesu historycznego narody środkowoeuropejskie (a także wschodnioeuropejskie) powstawały jako „wspólnoty wyobrażone” wokół pochodzenia, kultury i religii, w wyniku oporu wobec państwa zamieszkania z jednoczesnym odwołaniem się do własnego etnosu. W konsekwencji następowała polityzacja etnosu, dokonywana wbrew państwu i przeciwko państwu,

w skali całego regionu bałkańskiego i poszczególnych ziem do niego przynależnych, zamiast nadawania praw obywatelskich przez państwo warstwom plebejskim. Jeśli nawet władza państwowa decydowała się na rozszerzanie wolności i praw na lud, to dla lokalnej elity społecznej takie postępowanie było przejawem słabości i zachęcało do intensyfikacji dążeń antypaństwowych.

Idee narodowe zapoczątkowane w oświeceniu dotarły na Bałkany w epoce napoleońskiej z dwóch kierunków geograficznych: nadadriatycko-dalmatyńskiego i helleńskiego. W pierwszym przypadku przeniesienie haseł narodowych było następstwem sukcesów wojennych cesarza Francuzów Napoleona I Bonaparte. W ich wyniku na północno-zachodnich peryferiach regionu istniał stosunkowo krótko organizm polityczny zwany Prowincjami Iliryjskimi, istniejącymi w latach 1809–1816. Mimo nietrwałości tego podmiotu skutki jego egzystencji były ważne w postaci wywołania procesów narodotwórczych serbskiego i chorwackiego, narodzin iliryzmu przekształconego w jugoslawizm, upowszechnienia postaw rewolucyjnych, fragmentarycznej dekompozycji ładu feudalnego. Wspomniane zdynamizowanie kwestii społecznych zostało dokonane w wyniku konkretnych działań podjętych przez władze francuskie lub z ich inspiracji w Prowincjach Iliryjskich. W opinii Antoniego Gizy stały się one „miniaturową Jugosławią”, w której 90 proc. ogółu mieszkańców stanowili Chorwaci, Słoweńcy i Serbowie. Z różnych etnicznie zbiorowości zamierzano, na wzór zbiorowości francuskich, zbudować demos, czyli nową wspólnotę państwową, przenosząc jej idee ze skali typowo lokalnej (nadadriatycko-dalmatyńskiej) na regionalną (zachodniobałkańską)¹. W Prowincjach Iliryjskich należy widzieć rodowód „trójmiejennego” etnosu. To właśnie jego dotknęły reformy napoleońskie typu wolnościowego, oświatowego, ekonomicznego, religijnego i społecznego. Za najważniejsze dla kwestii narodowościowych należy niewątpliwie uznać wprowadzenie na tym terenie praw napoleońskich oraz języka chorwackiego i słoweńskiego do druku i edukacji. Tym samym przedmiotem odniesienia dla władz „państwowych” Prowincji była nie tylko dotychczasowa elita społeczna, ale również warstwy plebejskie. Po klęsce Napoleona reformy zostały w większości odwołane przez Austrię, ale pozostała pamięć o „dobrym” ładzie oraz polityzacji etnosu.

Nie udało się jednak zrealizować wyznaczonego celu – utworzenia „trójmiejennego narodu”, zaistniały natomiast dwie grupy antecedencji, które stały się przesłankami dla alternatywnych rozwiązań politycznych na Bałkanach Zachodnich. *Primo* – iliryzm zawierał antecedencje jugoslawizmu; w następnych dekadach do

¹ A. Giza, *Narodziny i rozpad Jugosławii*, Wydawnictwo Uniwersytetu Szczecińskiego, Szczecin 1994, s. 15.

iliryzmu odwoływali się politycy lansujący program jugosłowiański. *Secundo* – wydarzenia, do których doszło na wybrzeżu nadadriatycko-dalmatyńskim, były pierwszą fazą budowy odrębnych narodów – chorwackiego i serbskiego, co doprowadziło do ukształtowania się zwaśnionych tzw. państw narodowych. Wieloetniczne społeczeństwo iliryjskie nie utworzyło demosu zamieszkującego określone terytorium, lecz zapoczątkowało przebiegające równolegle procesy polityzacji etnosów, zamieszkujących te same „małe ojczyzny”. Oba rozwiązania polityczne, alternatywne wobec siebie, dezawuowały projekty imperialne realizowane przez monarchię habsburską, dążącą do zbudowania wokół domu Habsburgów wieloetnicznej i różnokulturowej wspólnoty państwowo-politycznej.

W drugim przypadku – helleńskim, również były widoczne inspiracje napoleońskie. W 1797 roku Velestinlis Rhigas wydał manifest, w którym wezwał do restauracji myślenia o państwie w kategoriach hellenistycznej wspólnoty politycznej ukształtowanej w starożytności (*oikoumene*) i funkcjonującej w republikańskiej przestrzeni publicznej na rozległych terytoriach europejskich i azjatyckich². Sięgano zarówno do tradycji helleńskiej i historii miast-państw starogreckich, jak i do dziejów cesarstwa bizantyjskiego oraz jedności prawosławnej. Takie zaszłości historyczne śmiertelnie godziły w uniwersalizm osmański, który powstał na gruzach cywilizacji helleńskiej, hellenistycznej, bizantyjskiej i prawosławnej. Zastąpił w Europie Południowo-Wschodniej i Azji Mniejszej uniwersalizm rzymski. Grecy liberałowie zamierzali dokonać polityzacji etnosu na terenach wschodniobałkańskich, rozciągając na niego prawa i wolności rzekomo ukształtowane już w starożytności i właściwe dla cywilizacji helleńskiej, a faktycznie zaprojektowane w myśli oświeceniowej i zaprowadzone w skali kontynentalnej w okresie napoleońskim. Ukoronowaniem restytucji ładu helleńskiego byłoby odzyskanie Konstantynopola po wielu wiekach okupacji osmańskiej. Wtedy Grecja mogłaby uchodzić za „kolejny Rzym” i obrońcę prawowitej wiary oraz interesów prawosławnego demosu w skali powszechnej. Niewątpliwie tak definiowany demos byłby wspólnotą zróżnicowaną pod względem etnicznym i językowym.

Powstania greckie, będące pierwotnie wyrazem dążeń do restauracji wspólnoty helleńskiej na rozległych obszarach bałkańsko-azjatyckich, mogły jednak stać się podstawowym kryterium wyodrębniania się etnicznych Greków spośród ogółu mieszkańców Imperium Osmańskiego. W tych warunkach zamiast hellenistycznego wieloetnicznego państwa doszłoby do ustanowienia greckiego państwa narodowego, nieakceptowanego przez etnosy słowiański, romański i islamski.

² Strona internetowa „The Imaginary Topographies of the Megali Idea”, <http://coventry.academia.edu>, A. Kazamias, A. Stouraiti, *The Imaginary Topographies of the Megali Idea: National Territory as Utopia*, s. 11, dostęp: 23 VIII 2012.

Przyspieszenie koncentracji politycznej w tym kierunku nastąpiło po fiasku projektu odzyskania Konstantynopola. Takie plany stały się mrzonką po zakończeniu Wielkiej Wojny, klęsce greckiej w 1922 roku oraz po ustanowieniu republiki w Turcji. Prawosławny uniwersalizm w wydaniu greckim uległ załamaniu.

Słabość iliryzmu i hellenizmu na przełomie XVIII i XIX wieku wynikała z dziejów regionu. W odróżnieniu od Europy Zachodniej oraz ziem czeskich, polskich i węgierskich w okresie schyłkowego średniowiecza nie wykształciła się dojrzała postać monarchii stanowej w pełni zlokalizowanej na ziemiach bałkańskich. Ewolucja monarchii średniowiecznej od formy patrymonialnej do stanowej nie została dokończona w Bałkanach, które podzielono między dwie monarchie o aspiracjach uniwersalistycznych – habsburską i osmańską. Państwo Karantania, uznawane współcześnie za słoweńskie, istniało w okresie VI–IX wieku i zostało włączone do I Rzeszy Niemieckiej, nie wychodząc z fazy monarchii patrymonialnej. Natomiast państwo chorwackie weszło w unię personalną z Węgrami, która faktycznie przekształciła się najpierw w unię realną (za czasów Andegawenów i Jagiellonów), a następnie w podporządkowanie obcemu ośrodkowi władzy (panowanie domu Habsburgów). Załączkowa tradycja chorwackiej monarchii stanowej uległa inkorporacji przez rozumowanie w kategoriach ziem Korony Świętego Stefana. Struktury państwowe bizantyjskie, siedmiogrodzkie, mołdawskie, wołoskie, bułgarskie, serbskie i bośniackie zostały rozbite w kilku wojnach w okresie od XIII stulecia do XVI wieku przez Imperium Osmańskie oraz włączone do tego mocarstwa. W tych warunkach na ziemiach bałkańskich w średniowieczu nie dokonały się zjawiska ważne dla stanu świadomości społecznej w następnych stuleciach: uznanie państwa za instytucję publiczną, przypisanie suwerenności i niepodzielności do Korony, unowocześnienie organów władzy publicznej (ogólnopaństwowych i samorządowo-stanowych), ukształtowanie się przede wszystkim ze szlachty i duchowieństwa feudalnych narodów politycznych.

Natomiast w XVI wieku zostały stworzone podstawy edytorskie, gramatyczne i leksykalne języków krajowych, którymi, z jednej strony, posługiwały się warstwy plebejskie w życiu codziennym, a z drugiej strony, stały się one wyróżnikiem etnosu (słoweńskiego, serbskiego, chorwackiego, bułgarskiego, rumuńskiego). Kiedy etnos różnego typu na ziemiach bałkańskich zaczął przekształcać się w demos pod wpływem ograniczonej recepcji oświeceniowego stylu myślenia oraz aktywności literackiej i filozoficznej romantyków, politycy i ideolodzy na tym terenie nie mogli ani skorzystać z pozostałości własnych monarchii stanowych (dorobek prawny, organizacyjny i edukacyjny), ani przywołać źródeł historycznych (kronik, przywilejów królewskich, symboli państwowych). Powód był generalnie jeden – takie monarchie w przeszłości nie istniały lub były jedynie

w rachitycznej postaci. Pozostała tylko sfera mitów i legend zawartych w kulturze ludowej lub odwołanie się do dziejów własnej religii i kościoła. Struktury kościelne trwały niezależnie od zmian bałkańskiego środowiska międzynarodowego, lansowanych alternatywnych uniwersalizmów oraz homogenizacji stosunków społecznych, stając się ostoją odrębności i lokalności.

Niezależnie od wpływów na poziomie ideologicznym i teoretycznym pochodzących z zewnątrz i odnoszących się do postulowanego charakteru narodów etnos na ziemiach bałkańskich zetknął się w XIX wieku z realną polityką ukierunkowaną na kształtowanie wspólnot politycznych. Po raz wtóry zaznaczyły się oddziaływania francuskie. Bałkańskie elity społeczne tradycyjnie niemal poszukiwały inspiracji w Paryżu, a nie w Wiedniu, Berlinie lub Istambule. Paryż symbolizował nowoczesność w sferze kultury duchowej i materialnej. Kiedy we Francji obalono rządy Burbonów i powrócono do rewolucyjnej frazeologii, w 1833 roku Zgromadzenie Narodowe wypowiedziało się na rzecz zbudowania na Bałkanach państw narodowych, które byłyby barierą dla absolutystycznych monarchii tureckiej, rosyjskiej i austriackiej. Definiowano ówczesnie naród jedynie w sensie państwowo-politycznym. Była to więc „oferta” ukształtowania wspólnot politycznych wokół praw i wolności gwarantowanych przez państwa liberalne i konstytucyjne³. Państwa tego typu należało utworzyć na Bałkanach, zastępując jeden uniwersalizm innym.

2. Fakty i idee – historyczne wspólnoty polityczne

Poszczególne bałkańskie terytoria i zamieszkująca je ludność od końca XVIII wieku do początków XX stulecia zetknęły się z wolą budowy czterech historycznych wspólnot politycznych: austriackiej (niemiecko-habsburskiej), węgierskiej (madziarskiej), tureckiej (osmańskiej) i greckiej (helleńskiej). Elity społeczne, uznające się za nosicieli tych idei narodowych, podjęły działania na rzecz rozciągnięcia swoich wyobrażeń na etnos, mówiący językiem krajowym, ale bez określonej przynależności narodowej. Na rubieżach (północnych i południowych) ziem bałkańskich mieszkająca tam ludność stała się zarówno przedmiotem, jak i świadkiem rywalizacji politycznej na dwóch odrębnych płaszczyznach: 1) między domem Habsburgów, wspieranym przez arystokratów niemieckich, a szlachtą węgierską, będących wyrazicielami odmiennych idei narodowych; 2) między zwolennikami modernizacji Imperium Osmańskiego wokół instytucji

³ L. Aleksić-Pejković, *The Balkans to the Balkan Peoples – between the legitimistic and national principle*, [w:] *Islam, the Balkans and the Great Powers (XIV–XX Century): International Scientific Conference, December 11–13, 1996*, ed. S. Terzić, Wydawnictwo Instytut Historii Serbskiej Akademii Nauk i Sztuk, Belgrade 1997, s. 154–155.

sułtanatu a twórcami greckiej Megali idei. W tych warunkach wachlarz wyboru, przed którym stanęły warstwy plebejskie, postrzegane w skali lokalnej, często jednej nizinnej kotliny czy też małego dorzecza, przypominał sytuację wielomilionowej rzeszy mieszkańców ziem ukraińskich i białoruskich w odniesieniu do własnej tożsamości w obliczu konfliktu polsko-rosyjskiego.

Spór austriacko-węgierski toczył się o świadomość ludu słoweńskiego, chorwackiego i serbskiego oraz kierunek polityzacji wymienionych etnosów⁴. Po ustanowieniu monarchii dualistycznej Austro-Węgier konflikt między Wiedniem a Budapesztem został zażegnany na rzecz działań mających na celu zakotwiczenie w świadomości ludu cesarsko-królewskiego przynależności do wspólnoty politycznej albo węgierskiej, albo austriackiej – w zależności od położenia ziemi zamieszkania względem rzeki Litawia. Jednak stosunek do kwestii narodowościowej na Bałkanach zależał w znacznym stopniu od strategicznej decyzji podjętej w Wiedniu. Na dworze Habsburgów były rozważane dwa projekty: 1) zjednoczenie ziem południowosłowiańskich w jednym państwie i uczynienie z nich trzeciej części imperium; 2) zniszczenie idei jugoslawizmu przez wzmocnienie nacjonalizmu węgierskiego, osłabienie Serbii i pobudzenie konfliktu serbsko-chorwackiego. W obu przypadkach nie tylko cele główne były inne, ale również decyzje polityczne⁵. Władze austriackie dość długo starały się realizować jednocześnie dwa cele, mimo iż były one wobec siebie alternatywne. Ta niekonsekwencja przyniosła dla monarchii fatalne następstwa w postaci pogłębienia jej wewnętrznego kryzysu i zagrożenia zewnętrznego. Ziemie bałkańskie stały się płonąącym wielkim pograniczem państwa habsburskiego, które zamiast wzmocnić jego potencjał polityczny powodowały stałe zaangażowanie sił militarnych, stwarzając na początku XX wieku widmo równoczesnej wojny na kilku frontach (rosyjskim, włoskim, bałkańskim).

Na terenach południowych i wschodnich Bałkanów stosunkowo późno, bo dopiero na przełomie XIX i XX wieku, sformułowano projekt budowy osmańskiej wspólnoty politycznej w oparciu o zmodernizowany system sułtanatu. „Reorganizacja” imperium dokonywała się bardzo powoli, a zwolennicy okcydentalizacji przystępowali do reform dwukrotnie (1839–1876, 1889–1918), ale nie osiągnęli zamierzonych celów⁶. Dla zwolenników tanzimatu oraz dla ruchu

⁴ M.-E. Ducreux, *Czechy i Węgry w monarchii habsburskiej w XVIII–XIX wieku*, [w:] *Historia Europy Środkowo-Wschodniej*, t. 1, red. J. Kłoczowski, Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, Lublin 2000, s. 383–387.

⁵ J. Rubacha, *Bułgarski sen o Bizancjum: Polityka zagraniczna Bułgarii w latach 1878–1913*, Wydawnictwo Neriton, Warszawa 2004, s. 127–128.

⁶ Strona internetowa „The Free Online Encyclopedia”, <http://encyclopedia2.thefreedictionary.com>, *Definition of Tanzimat*, dostęp: 20 VIII 2012; D. Kołodziejczyk, *Turcja*, Wydaw-

młodoosmańskiego i młodotureckiego wspólne było przekonanie o narodzie jako wspólnocie politycznej i konieczności odrzucenia panislamizmu. Czynnikiem jednoczącym państwo miała być bardziej lojalność wobec domu Osmanów niż wiara w Allacha. Dlatego też Enver Pasza w 1908 roku w Salonikach, ogłaszając *credo* ruchu młodotureckiego, wyeksponował jedność wszystkich mieszkańców imperium niezależnie od języka, wiary i etnosu. Nowoczesnych Turków miało łączyć państwo sułtańskie, prawa i wolności oparte na islamie oraz gwarantowane w imperium, a także tradycja polityczna i historia państwowości. W Europie bałkańskiej liberałowie osmańscy adresowali swój program do mieszkańców Bośni, Hercegowiny, Tessali, Attyki, Peloponezu, Mezji, Albanii, Tracji, Macedonii, Epiru. Kolejne klęski reform zniszczyły na Bałkanach *pax ottomanica* oraz udowodniły iluzyjny charakter wszelkich projektów przekształcenia w jedną wspólną polityczną całość etnosu zamieszkującego europejskie wilajety bądź przynajmniej wszystkich muzułmanów⁷.

Cele tureckich środowisk reformatorskich zderzyły się z Megali ideą, która była zmodernizowaną i uszczegółowioną wersją przesłania V. Rhigasa o konieczności odbudowy hellenistycznej wielkiej wspólnoty politycznej, której granice zostałyby wytyczone z wykorzystaniem wiedzy historycznej i geograficznej oraz mitologii starożytnej. Roszczenia wysuwane przez greckich liberałów dotyczyły także ziem bałkańskich: Epiru, Macedonii i Tracji. Znajdujący się tam etnos został uznany przez greckich polityków za spadkobierców hellenizmu. Megali idea, ogłoszona przez Joannisa Kolettisa w 1844 roku w parlamencie greckim, stała się oficjalną koncepcją realizowaną przez władze państwa greckiego, wskrzeszonego na Peloponezie i w Attyce oraz uznawanego za siłę sprawczą, a zarazem pierwszą fazę odbudowy wielkiego organizmu politycznego⁸. Programy helleński i młodoosmański zdecydowanie ze sobą kolidowały. Nie można ich było urzeczywistnić jednocześnie w tym samym czasie historycznym i na tej samej przestrzeni geograficznej.

W konflikcie austriacko-węgierskim i turecko-greckim obie strony opowiadały się za odmiennymi koncepcjami narodowych wspólnot politycznych. Natomiast łączyło je przekonanie o konieczności polityzacji etnosu, czyli uczynienie

nictwo Trio, Warszawa 2000, *passim*; T. Wituch, *Tureckie przemiany: dzieje Turcji 1878–1923*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1980, *passim*.

⁷ Zob. S. Deren, *From pan-Islamism to Turkish nationalism: modernisation and German influence in the late Ottoman period*, [w:] *Disrupting and Reshaping: Early Stages of Nation-building in the Balkans*, eds. M. Dogo, G. Frazinetti, Longo Editore Ravenna, Ravenna 2002, s. 134–136.

⁸ Strona internetowa „The Imaginary Topographies of the Megali Idea”, <http://coventry.academia.edu>, A. Kazamias, A. Stouraiti, *The Imaginary Topographies of the Megali Idea: National Territory as Utopia*, s. 11, dostęp: 23 VIII 2012.

z niego demograficznej podstawy demosu, dla którego pluralizm kulturowy i religijny nie byłby cechą destrukcyjną, lecz czynnikiem ułatwiającym asymilację państwową. W tych warunkach wachlarz wyboru, przed którym stanęły środowiska plebejskie, postrzegane dotąd w skali lokalnej, zaczął odnosić się do całych krain. Warstwy plebejskie w poszczególnych ziemiach odrzuciły roszczenia polityczne walczących przeciwników, zaprojektowana pierwotnie polityzacja etnosu nie udała się. Dla ludu bałkańskiego decyzje kolejnych sejmów węgierskich i walki o restytucję Królestwa Węgier, działania fanariotów i czyny greckich powstańców nie były ani rewolucją, ani wojną o niepodległość, lecz przejawem madziaryzacji lub hellenizacji oraz odebraniem prawa do lokalności⁹.

Wśród etnosów istniejących na Bałkanach Chorwaci byli jedyną społecznością, w której w średniowieczu zaczął kształtować się porządek stanowy, zapoczątkowujący budowę monarchii stanowej. Jednak ten proces został wypaczony w wyniku zawarcia unii personalnej z Węgry w 1102 roku. Pojęcie Korony – symbolu Królestwa Chorwacji (*Kraljevina Hrvatska*), było stosunkowo słabo podtrzymywane, zwłaszcza w XV i XVI wieku, kiedy to właśnie z dogmatem Korony została powiązana w Europie Środkowej suwerenność państwa i niepodzielność terytorialna. Niemniej ten sposób myślenia znalazł odzwierciedlenie w XVI stuleciu w ukształtowaniu się herbu Chorwacji, ale faktycznie Korona chorwacka została inkorporowana do pojęcia Korony Świętego Stefana¹⁰.

Podtrzymywanie odrębności polityczno-prawnej oraz dobrowolności aktu unii i jej jedynie personalny charakter stały się wystarczającymi podstawami dla chorwackich dążeń antyabsolutystycznych i antyhabsburskich w XVII stuleciu (projekt powstania w 1670 roku) oraz antycentralistycznych i antywęgierskich w XIX wieku (Wiosna Ludów w latach 1847–1848, projekt powstania w 1871 roku). Zarówno dla elity społecznej, jak i dla warstw plebejskich bohaterami symbolizującymi dążenia niepodległościowe w okresie zniewolenia stali się: Petar Zrinski, Fran Krsto Frankopan, Josip Jelačić czy też Eugen Kvaternik. W 1830 roku Josip Kušević ogłosił, że Królestwo Dalmacji, Chorwacji i Sławonii ma specjalne prawa i swoją konstytucję, które nadają mu podmiotowość w relacjach z Królestwem Węgier. W tych warunkach liczni wpływowi reprezentanci

⁹ J. Rubacha, *op. cit.*, s. 127–128; J. Demel, *Historia Rumunii*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1986, s. 215 i n.; S.K. Pavlowitch, *Historia Bałkanów (1804–1945)*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2009, s. 34–37.

¹⁰ W. Konarski, *Nacjonalizm i pojęcia powiązane: Interpretacje autorskie oraz wybrana egzemplifikacja*, [w:] *Bałkany: etnokulturowe podłoże konfliktów*, red. W. Konarski, A. Koseski, Wyższa Szkoła Humanistyczna im. Aleksandra Gieysztora, Pułtusk 2006, s. 32–33. Szczegółowa analiza w: Strona internetowa „Slavica-petropolitana”, M. Jareb, „Old-Croatian Crown” or the construction and use of a national and political symbol from the late 19th century to the World War II, <http://slavica-petropolitana.spbu.ru>, s. 16–33, dostęp: 28 XII 2015.

społeczeństwa chorwackiego przeciwstawili się projektom uczynienia z Chorwatów składnika węgierskiej wspólnoty politycznej, kiedy Sejm węgierski w 1868 roku w ustawie nr 44 uznał istnienie *natio hungarica*, a społeczeństwo chorwackie za jego część regionalną, chociaż uznaną za naród polityczny w państwie. Przeciwnicy takiego rozwiązania wypracowali także ideę chorwackiego prawa państwowego, przeciwstawioną węgierskiemu konstytucjonalizmowi. Zaczęto upowszechniać mit zaginionej korony króla Zvonimira, której używano w uroczystościach koronacyjnych w XI i XII wieku. W drugiej połowie XIX wieku ową niezachowaną koronę zaczęto postrzegać jako symbol suwerenności Trójjedynego Królestwa i jedności podzielonego narodu.

We wszystkich tych działaniach należy widzieć pierwszą i dość późną fazę definiowania Chorwatów jako narodu polityczno-państwowego. Państwo chorwackie nie było mitem, lecz znaczącym bytem historycznym, potwierdzonym źródłowo i w piśmiennictwie naukowym, co zostało zauważone już na początku XIX wieku, kiedy to Napoleon I postanowił wykorzystać świadomość chorwackiej odrębności, tworząc Prowincje Iliryjskie. Do „pamięci iliryjskiej” sięgnęli politycy chorwaccy w drugiej połowie XIX wieku w komunikowaniu się z warstwami plebejskimi, argumentując na rzecz „bycia narodem” o historycznym rodowodzie.

Jednak złożoność sytuacji historycznej w odniesieniu do Chorwatów utrudniła stworzenie korzystnych przesłanek do opracowania w XIX wieku spójnej koncepcji chorwackiej wspólnoty politycznej, mimo iż w chorwackiej myśli politycznej były obecne słabe reminiscencje myślenia o narodzie w takim sensie. Toczył się spór między zwolennikami dwóch projektów: 1) trialistycznego – przekształcenia, po przyłączeniu nowych ziem, Trójjedynego Królestwa Chorwacji, Sławonii i Dalmacji z banowiny, będącej w unii realnej z państwem węgierskim, w wydzielony trzeci podmiot monarchii habsburskiej; 2) iliryjskiego – budowy wspólnoty politycznej skupiającej wszystkich Słowian zachodniobałkańskich i uzyskania przez nich własnego państwa o „rodowodzie chorwackim”, czyli nawiązującego pośrednio do dziedzictwa średniowiecznego Królestwa Chorwacji. W obu przypadkach zakładano potrzebę – wręcz konieczność – polityzacji etnosu zamieszkującego ziemie będące przedmiotem zainteresowania chorwackiej elity społecznej – oprócz ziem Trójjedynego Królestwa również terytoria zaliczane do Bośni i Hercegowiny, Triestu i Istrię, Bačkę (część Wojwodiny) i Srem/Syrmie¹¹. Zawłaszczano również tradycję iliryjską, sławońską i dalmatyńską, uznając za własne wszystkie formy państwowości powstałe na terenie Ilirii, Dubrownika

¹¹ J. Wilamowski, K. Szczepanik, *Ustasze i separatyzm chorwacki: Przyczynek do badań nad chorwackim ruchem nacjonalistycznym*, „Przegląd Historyczny”, 1983, nr 1, s. 79.

(Raguzy), Dalmacji, Istrii i Sławonii, tym samym rugując z tej przeszłości Włochów, Serbów i Węgrów¹².

Wobec aktywności na rzecz budowy na Bałkanach alternatywnych wspólnot politycznych naturalną odpowiedzią reprezentantów warstw plebejskich zamieszkujących liczne krainy była działalność w kierunku ukształtowania własnej wspólnoty politycznej, która nie mogła faktycznie odwołać się do swojej tradycji państwowej. Takie myślenie stało u podstaw tzw. maksymalistycznych programów narodowych, skonkretyzowanych w drugiej połowie XIX wieku. Wtedy jeszcze w bałkańskich środowiskach irredentystycznych – nosicieli programowego maksymalizmu – dominowało myślenie o narodzie jako zbiorowości konstytuowanej przez państwo, a nie w kategoriach etniczno-kulturowych. Maksymalizm charakteryzowały dwie tendencje: dążenie do przywrócenia granic własnego państwa z okresu jego bardzo dawnej i krótkotrwałej świetności (historycznej lub mitycznej), a tym samym włączenie do narodu wszystkich grup etnicznych o nieokreślonej tożsamości narodowej.

Programy narodowe maksymalistyczne można podzielić na dwie grupy na podstawie kryterium geopolitycznego; w jednych postulowano zmiany ładu polityczno-terytorialnego na Bałkanach zachodnich, w drugich rewizję granic na Bałkanach wschodnich. Do pierwszej grupy zaliczymy dwa główne programy narodowe – wielkoserbowski i wielkochorwacki. Po zasadniczym wykrystalizowaniu się w XIX wieku wspomnianych programów elity polityczne reprezentujące pozostałe zachodniobałkańskie grupy etniczne wystąpiły w XIX i XX wieku z czterema „dodatkowymi” inicjatywami politycznymi: 1) zjednoczenia krain słoweńskich przynależnych do Austro-Węgier; 2) wszechmacedońską – zjednoczenia wszystkich ziem historycznej Macedonii zamieszkałych przez Słowian prawosławnych; 3) wielkoalbańską – połączenia tureckich wilajetów z widocznym osadnictwem albańskim; 4) przekształcenia, wbrew woli lokalnych społeczności – chorwackiej i serbskiej, jugosłowiańskiej republiki związkowej Bośni i Hercegowiny w niepodległe państwo z granicami nadanymi przez komunistów.

Wschodniobałkański charakter miały programy narodowe: Megali Idea, România Mare i Wielkiej Bułgarii. Powstałe w XIX wieku państwa rumuńskie, greckie i bułgarskie zadeklarowały w sferze politycznej dążenie do koncentracji politycznej wszystkich ziem uznawanych za przedmiot roszczeń oraz ich mieszkańców niezależnie od cech etnicznych. Demosy rumuński, grecki i bułgarski miały być zróżnicowane w sensie etnicznym i religijnym, natomiast spójne na gruncie tradycji i kultury politycznej. Dominacja takiego stylu myślenia

¹² Strona internetowa Ministerstwa Spraw Zagranicznych i Europejskich Chorwacji, <http://www.mfa.hr>, *State emblems*, dostęp: 21 VIII 2012.

powodowała, że elity polityczne były gotowe narazić istnienie własnego państwa, wikłając go w wojnę, aby przyłączyć do niego krainy kresowe i pograniczne. Z tych powodów Bałkany obfitowały w konflikty, a państwa tego regionu partycypowały w obu wojnach światowych, podpisując stosowne paktory przystąpieniu do ententy lub Państw Centralnych oraz do Osi lub Koalicji Antyhitlerowskiej.

3. Mity i wizje – polityzacja etnosu

Zasadniczej większości etnosów zamieszkujących Bałkany było bardzo trudno odwołać się do historii własnego państwa. Mimo jednak niekorzystnych następstw procesów historycznych podjęto działania także w tych środowiskach w kierunku ukształtowania narodów polityczno-państwowych, tym bardziej że to właśnie one uchodziły za przejaw modernizacji, która była celem elity społecznej. Reminiscencje myślenia polityczno-państwowego o narodach można odnaleźć w pierwszej fazie rozwoju najważniejszych programów wielkopaństwowych. W odniesieniu do wszystkich tych programów najbardziej wyraziście można zauważyć działalność ideotwórczą w postaci tworzenia „tradycji wynalezionej” – według Erica Hobsbawma. Korzystając z rozwoju historii jako nauki, zaczęto kreować tradycję państwową przez wyjątkowo stronnictwą interpretację wydarzeń historycznych zaczerpniętych z dawnej przeszłości, dość słabo poświadczanej źródłowo. Generalnym celem było wytworzenie przekonania, że programy wielkopaństwowe są kontynuacją dumnej przeszłości. Natomiast starano się również osiągnąć cele szczegółowe. „Tradycja wynaleziona” miała: legitymizować instytucje narodowe; upowszechnić wśród ludu wartości i zachowania uznane za narodowe; pobudzać emocje zbiorowe wokół wybranych artefaktów, wydarzeń, bohaterów, rocznic; wzmacniać, przez symbole i rytuały, poczucie przynależności do wspólnoty. W opinii E. Hobsbawma tak zdefiniowane podejście do przeszłości było powszechnym zjawiskiem w Europie w latach 1870–1914, ale faktycznie jego antecedencje możemy dostrzec najszybciej po Wiośnie Ludów, kiedy przyspieszyły procesy narodotwórcze w Europie Południowo-Wschodniej pod wpływem tzw. rewolucji serbskiej i greckiej, których efektem było powstanie dwóch nowych bytów państwowych. Mimo iż nowe państwa były małe i niesamodzielne, uzależnione w kategoriach klientystycznych od mocarstw, to jednak zmieniały ład polityczno-terytorialny ustanowiony na kongresie wiedeńskim¹³.

¹³ E. Hobsbawm, *Wprowadzenie. Wynajdywanie tradycji*, [w:] *Tradycja wynaleziona*, red. E. Hobsbawm, T. Ranger, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2008, s. 9–24; idem, *Masowa produkcja tradycji: Europa, 1870–1914*, [w:] *Tradycja wynaleziona...*, s. 275–324.

1. Koncepcja Wielkiej Serbii, której pierwszym projektodawcą był w 1683 roku Đorđe Banković, została oparta na przeświadczeniu, że można odrodzić państwo serbskie w kształcie nadanym jej w średniowieczu przez krótki okres rządów Stefana Dušana (1331–1355), kiedy było ono carstwem nie tylko zajmującym 2/3 Bałkanów zachodnich oraz mającym dostęp do dwóch Mórz – Adriatyckiego i Egejskiego, ale również reprezentującym różne żywioły etniczne¹⁴. Nawiązywanie do spuścizny cara Stefana przesądzało serbską przynależność państwową ziem czarnogórskich, albańskich, macedońskich (Jużna Srbija), hercegowińskich i wschodniobośniackich. Wszelkie formy państwowości powstałe w przeszłości na terytorium historyczno-geograficznym Bośni i Hercegowiny Serbowie traktowali jako przejaw własnych zdolności państwowotwórczych, chociażby za władców serbskich uznano dynastię Kotromaniców.
2. W opozycji do koncepcji Wielkiej Serbii i Wielkiej Chorwacji, realizowanych między innymi kosztem podziału ziem bośniackich i hercegowińskich, część tamtejszej elity społecznej sformułowała w okresie wojen postjugosłowiańskich projekt Wielkiej Bośni. Zamierzano go urzeczywistnić na historycznym terytorium sandżaku bośniackiego, należącego niegdyś do Turcji i zamieszkanego przez ludność wieloetniczną i różnoreligijną. Taka postawa odcisnęła swoje piętno na sferze ideologicznej i symbolicznej: nie przyjęto jednoznacznej tożsamości muzułmańskiej; zrezygnowano z umieszczenia w herbie państwa muzułmańskiej symboliki półksiężyca, gwiazdy i zieleni, używanej przez lokalnych powstańców w XIX wieku; przypisano średniowiecznemu państwu rządzonemu przez ród Kotromaniców w XIII–XV wieku rodowodu bośniacko-hercegowińskiego, mimo braku tożsamości islamskiej i polityki antytureckiej; uznano za pierwowzór władcy Tvrtka I, panującego nad ziemiami chorwackimi, hercegowińskimi, dalmatyńskimi i serbskimi, koronowanego w 1377 roku na króla Bośni.
3. Albańskie odrodzenie narodowe (*Rilindja Kombëtare*) było reakcją na centralizację państwa osmańskiego, co zagrażało wolności posługiwania się językiem lokalnym, plemiennej tożsamości kulturowej, odrębności prawnej, wolnościom podatkowym i wojskowym, rządów bejów nad współplemieńcami. Z tego powodu albańscy bejowie postanowili przeciwstawić się osmanizacji i turkizacji, odwołując się do odrębności własnego etnosu i konstruując swoją historię. Księstwo Albanii, powstałe w 1913 roku,

¹⁴ Strona internetowa „Džemat Oberhausen”, <http://www.dzemat-oberhausen.de>, S. Lavić, *Velikosrpska ideologija i hegemonizam – izvori genocida nad Bošnjacima*, [b.p.], dostęp: 23 VIII 2012.

nie odwołało się do symboliki islamskiej ani tureckiej, lecz przyjęło symbolikę bizantyjską i średniowieczną. Przyjęto więc godło w postaci czarnego dwugłowego orła. Narodowa wspólnota albańska miała być kontynuacją plemion przedślowiańskich i niesłowiańskich. W latach międzywojennych, po ustanowieniu Królestwa i ogłoszeniu monarchii, Albania „odnalazła” swoje dziedzictwo w okresie średniowiecznym, odwołując się do: dziejów mitycznego Arbanonu i średniowiecznego Księstwa Progonitów, pojęcia *Regnum Albaniae* (Karol I Andegaweński) i *Albaniae imperator* (Stefan Dušan), a przede wszystkim do działalności politycznej Jerzego Kastrioty Skanderbega. Jego hełm został recypowany do herbu państwowego, stając się jakby surogatem korony i zarazem uzupełniając symbolikę bizantyjską¹⁵. Jednak trudno uznać wymieniane średniowieczne formy państwowości za albańskie w warunkach, kiedy do końca XIX wieku nie było nawet geograficznego pojęcia „Albania”, a regiony zamieszkania Albańczyków, takie jak Raška, Kosowo i Metohija, były obszarem istnienia państwa staroserbskiego¹⁶. Zaprojektowana w latach 1912–1914 Wielka Albania miała obejmować wilajet albański Imperium Osmańskiego, co oznaczało inkorporację Macedonii, Epiru i Kosowa-Metohii, czyli ziem związanych z losami państwowości serbskiej, czarnogórskiej i greckiej, zamieszkiwanych przez ludność wyznającą chrześcijaństwo i islam, o identyfikacji słowiańskiej, albańskiej lub greckiej.

4. Program wielkobułgarski polegał na osiągnięciu przez nowożytne państwo granic ustanowionych w średniowieczu przed tureckim podbojem. Historycznym i geopolitycznym bytem odniesienia było państwo za panowania cara Iwana Asena II (1218–1241), obejmujące cztery prowincje: Mezję, Dobrudżę, Trację i Macedonię, mające w swoim rozkwicie dostęp do trzech Mórz: Czarnego, Egejskiego i Adriatyckiego. Lokalne społeczności bułgarskojęzyczne zostały potraktowane za części regionalne jednego narodu, mówiące dialektami, ale wyznające prawosławie. Wyraźne nawiązanie do średniowiecznej przeszłości przejawiało się w państwowej sferze symbolicznej. Herb państwa z 1881 roku zawierał godło w postaci trzech lwów symbolizujących kraje bułgarskie – Mezję, Trację i Macedonię, a trójkolorowe barwy narodowe: czarny, biały i błękitny, odnosiły się do „bułgarskich” mórz – Czarnego, Egejskiego i Adriatyckiego, natomiast korona z 1927 roku została wystylizowana na podobieństwo insygniów stosowanych przez Szyszmanowiczów,

¹⁵ T. Czekalski, J. Hauziński, J. Laśny, *Historia Albanii*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 2009, s. 62 i n.

¹⁶ *Ibidem*, s. 211–212; D. Gibas-Krzak, *Serbsko-albański konflikt o Kosowo w XX wieku: Uwarunkowania – przebieg – konsekwencje*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2009, s. 16, 19.

ostatnią wielką dynastią panującą w Bułgarii przed jej włączeniem do Imperium Osmańskiego¹⁷.

5. Koncepcja România Mare, realizowana w XIX i XX wieku, w wymiarze historycznym polegała na zbieraniu krain postrzeganych przez elitę społeczną jako rumuńskie: Wołoszczyzna, Mołdawia, w dwóch częściach zachodniej i wschodniej (Besarabia), Transylwania (Siedmiogród), Marmarosz, Kriszana, Banat, Oltenia, Bukowina i Dobrudża południowa. U podstaw procesu zjednoczenia rumuńskiego legło przekonanie, że naród jest bytem wieloetnicznym, co wynikało nie tylko z założeń ideologicznych, ale również z analizy sytuacji wewnętrznej Mołdawii i Wołoszczyzny. Ludność dwóch gospodarstw miała bardzo złożoną strukturę etniczno-religijną. Model władzy praktykowany w obu państwach był syntezą formuły bizantyjskiej i słowiańskiej, zinterpretowanej przez greckich fanariotów i przeniesionej z ziem bułgarskich. Żadna z tych tradycji nie miała zakorzenienia w ludowości, gdyż większość etnosu była romańska, niechętna tradycji bizantyjskiej, helleńskiej, słowiańskiej i bułgarskiej. Wymienione nurty kulturowe były także obce mieszkańcom Siedmiogrodu, urządzonego zgodnie z prawem madziarskim, nieakceptowanym przez znaczną część warstw ludowych wyznających prawosławie lub grekokatolicyzm¹⁸. Zjednoczenie rumuńskie miało przynieść zbudowanie wspólnoty politycznej typu romańskiego, odróżniającej się tożsamością historyczną i podmiotowością polityczną od Słowian, Węgrów, Turków i Rosjan.

Chcąc ukształtować naród wieloetniczny i różnokulturowy jako wspólnotę polityczną, należało (przez działalność ideotwórczą) stworzyć w XIX i XX wieku projekt teoretyczny niemający korzeni historyczno-państwowych. Na ziemiach bałkańskich sięgnięto do koncepcji jugosłowiańskiej, czyli budowy jednego narodu politycznego złożonego z różnych społeczności etnicznych, ale przynależnych do tej samej grupy i posługujących się podobnymi językami. Za twórcę tego sposobu myślenia o słowiańskich mieszkańcach Bałkanów został uznany pisarz Dositej Obradović (1783). Bezcenne w tej kwestii były doświadczenia wywiedzione z napoleońskich Prowincji Iliryjskich oraz habsburskiego Królestwa Ilirii¹⁹.

¹⁷ S.K. Pavlowitch, *op. cit.*, s. 256; Strona internetowa Prezydenta Bułgarii, <http://www.president.bg>, *The Coat of Arms of the Republic Bulgaria*, dostęp: 21 VIII 2012.

¹⁸ S.K. Pavlowitch, *op. cit.*, s. 63; *A History of Romania*, ed. K.W. Trepow, Columbia University Press, New York 1996, s. 82–87.

¹⁹ Analiza narodzin, rozwoju i wariantów jugoslawizmu w: A. Jagiełło-Szostak, *Idea narodu politycznego kontra etnonacjonalizmy: Od jugoslawizmu do jugonostalgii*, Wydawnictwo Atut, Wrocław 2013, s. 55–78.

W latach trzydziestych i czterdziestych XIX wieku narodził się iliryzm. Faktycznie był jedynie ideą, lansowaną w celu powołania ruchu kulturalnego i politycznego, którego twórcy – Ljudevid Gaj, Janko Drašković oraz Ivan Derkos – głosili hasła utworzenia suwerennego państwa Wielkiej Ilirii, kształtującego nowy naród iliryjski zorientowany na obronę własnych praw i wolności. Zakreślono również zasięg terytorialny Wielkiej Ilirii: na pewno Chorwacja, Sławonia i Dalmacja oraz prawdopodobnie Bośnia, Hercegowina i Słowenia, a w wariantcie maksymalnym wszystkie ziemie zamieszkane przez Słowian południowych. Jednak wizja narodu iliryjskiego nie mogła być urzeczywistniona, bowiem ideologom brakowało instytucji państwa działającego w tym kierunku. Ówczesna Austria (między kongresem wiedeńskim a Wiosną Ludów) nie zamierzała w żaden sposób wspierać dążeń emancypacyjnych słowiańskiego etnosu, widząc w nim jedynie materiał dla własnego narodu politycznego. Narodziny polityki jugosłowiańskiej nastąpiły w odniesieniu do Księstwa Serbii za panowania Aleksandra Karađorđevicia, dla którego Ilija Garašanin, minister w królewskim rządzie, opracował w 1844 roku stosowny memoriał – *Načertanije*. Przewidywano w nim połączenie ze Starą Serbią w jedno państwo Czarnogóry, Bośni, Hercegowiny, Kosowa, części Macedonii i Albanii.

O atrakcyjności polityki jugosłowiańskiej dla elity serbskiej świadczyła jej akceptacja przez głównych konkurentów dynastii Karađorđevićów. Uczynił tak ród Obrenowiciów (Miloš II, Michał II, Milan) po powrocie do władzy w Księstwie Serbii w latach 1858–1860. Księstwo Serbskie poparło tzw. ruch iliryjski, ale w ściśle określonym sensie – jako narzędzie realizacji własnych interesów państwowych w odniesieniu do Austrii i Turcji. Granicę akceptacji wyznaczało stwierdzenie: „Chcemy zostać Serbami i nie chcemy być ani Chorwatami, ani Ilirami”²⁰. Podobnie władcy Czarnogóry starali się przejąć koncepcję jugosłowiańską, chcąc uczynić ze swojego państwa „Piemont południowosłowiański”, odpowiedzialny za realizację historycznej misji budowy wielkiego państwa słowiańskiego na Bałkanach. Taka wizja nie miała szans na urzeczywistnienie z racji skromności potencjału politycznego i militarnego Czarnogóry.

Instrumentalizacja iliryzmu przez polityków chorwackich, serbskich i czarnogórskich skazywała na niepowodzenie projekt „trójmiejennego narodu”. Nie dawała realnych szans na polityzację etnosu w tym kierunku, lecz faktycznie dynamizowała ruchy narodowe, nasycając ich myśl polityczną maksymalizmem programowych. Wielka Iliria coraz bardziej była postrzegana albo jako Wielka

²⁰ Zob. M.J. Zacharias, *Komunizm, federacja, nacjonalizmy: System władzy w Jugosławii 1943–1991. Powstanie, przekształcenia, rozkład*, Wydawnictwo Neriton, Warszawa 2004, s. 16; A. Giza, *op. cit.*, s. 41; W. Walkiewicz, *Jugosławia: Państwa sukcesyjne*, Wydawnictwo Trio, Warszawa 2009, s. 16; M. Waldenberg, *Rozbicie Jugosławii...*, t. 1, s. 62.

Serbia, albo Wielka Chorwacja, a „trójmienny naród” miał być, w sensie etniczno-kulturowym, emanacją narodu serbskiego lub chorwackiego. W ujęciu szczegółowym już w pierwszej połowie XIX wieku koncepcja jugosłowiańska, istniejąca generalnie w warstwie bardziej teoretycznej niż realnej, zaczynała przybierać dwa zdecydowanie różne warianty – iliryski (centrum ziemie chorwackie) i serbski (ośrodkiem zjednoczeniowym Księstwo Serbskie). Im bardziej w drugiej połowie XIX wieku proces narodowościowy obejmował warstwy plebejskie na Bałkanach, tym bardziej jugoslawizm przestawał być atrakcyjny dla „nowych członków” narodów, bowiem okazał się zbyt abstrakcyjny i odległy od potrzeb życia codziennego. Wyjaśnił ten stan dość trafnie Piotr Eberhardt: „Obie strony [serbska i chorwacka – W.P.] obawiały się zdominowania i zmarginalizowania”²¹. Faktycznie jugoslawizm wzbudzał zainteresowanie przede wszystkim niewielkich kręgów intelektualno-politycznych, które wikłyły się w rozważania na temat nie tylko granic potencjalnego wspólnego państwa, ale również rozwiązania relacji między kategoriami socjologiczno-politycznymi, takimi jak: naród, narodowość i grupa etniczna. Jedni zwolennicy jugoslawizmu pisali o jednym narodzie, zastanawiając się nad jego istnieniem, inni uważali, że narodów jest trzy lub jeden, ale trójczęściowy. Te rozważania intelektualne nie miały żadnego znaczenia dla rzeczywistości politycznej, w której żył etnos na ziemiach bałkańskich²².

Pierwsze państwo jugosłowiańskie po Wielkiej Wojnie nie powstało w wyniku zaangażowania krajowej opinii publicznej, nie odbyła się żadna debata publiczna ani referendum. Pojęcie „naród jugosłowiański” zostało wprowadzone do komunikacji społecznej w 1915 roku przez regenta Królestwa Serbii Aleksandra Karađorđevicia²³. Jednak ani w czasie I wojny światowej, ani po jej zakończeniu nie spisano precyzyjnych warunków ugody między siłami politycznym reprezentującymi już ukształtowane narody, chociażby w sprawie charakteru państwa, organizacji władz, podziału terytorialnego, zakresu samorządności. Faktycznie demos został pozbawiony głosu w przedmiotowych sprawach i potraktowany jak etnos w minionych wiekach. Nie dokonano polityzacji etnosu w kierunku akceptacji jugoslawizmu. Takiej roli nie spełniły najważniejsze akty konstytuujące nową wspólnotę polityczną: deklaracja korfuńska z 20 VII 1917 roku powołująca Królestwo Serbów, Chorwatów i Słoweńców pod władzę dynastii Karađorđevićów; umowa z 29 X 1918 roku o utworzeniu

²¹ P. Eberhardt, *Przemiany demograficzno-etniczne na obszarze Jugosławii w XX wieku*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2005, s. 21.

²² M. Waldenberg, *Rozbicie Jugosławii...*, t. 1, s. 57–58.

²³ N. Davies, *Zaginione królestwa*, Społeczny Instytut Wydawniczy „Znak”, Kraków 2010, s. 522–523.

Państwa Słoweńców, Chorwatów i Serbów; proklamacja genewska podpisana 9 XI 1918 roku²⁴.

Zbudowane w latach 1918–1921 Królestwo Serbów, Chorwatów i Słoweńców (*Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca*) – od proklamowania 1 XII 1918 roku utworzenia tego państwa do uchwalenia konstytucji (28 czerwca) i koronacji króla Aleksandra I w 1921 roku – było „bytem sztucznym” w sensie historycznym i narodowym. Państwo jugosłowiańskie w przeszłości nie istniało, a tradycję średniowiecznych królestw chorwackiego i serbskiego zawłaszczyli przeciwnicy pierwotnej koncepcji iliryjskiej i zarazem zwolennicy panchorwatyizmu i panserbizmu. To oni dokonywali polityzacji etnosu w duchu antyjugosłowiańskim. W tych warunkach nie mógł powstać jugosłowiański demos, a najważniejsze, wręcz zasadnicze decyzje integracyjne w latach międzywojennych (1918–1941) były bardziej wyrazem konstruktywizmu niż odzwierciedleniem rzeczywistości politycznej i stosunków społecznych. Warto chociażby przywołać dewizę Królestwa – „Jeden naród, jeden król, jedno państwo” (*Jedan narod, jedan kralj, jedna država*). Skoro jednego narodu nie było, to król i jego otoczenie liczyli na zdolność w jego wykreowaniu na zasadzie lojalności wobec państwa i dynastii za pomocą klasycznych instrumentów: szkoła, armia, administracja.

Podobnie należy ocenić zmianę nazwy państwa (po zamachu stanu z 6 stycznia króla Aleksandra Karađorđevicia dekretem monarszym wydanym 3 X 1929 roku) na Królestwo Jugosławii (*Kraljevina Jugoslavija*). Przedmiotowe rozstrzygnięcie w zakresie nazewnictwa zawisło w próżni społecznej, bowiem jeden naród jugosłowiański jako makrostruktura społeczna nie istniał, gdyż w państwie już wtedy ukształtowały się odrębne i zwaśnione narody kierowane przez elity polityczne – z jednej strony, eksponujące własne cechy etniczne, językowe i religijne, a z drugiej strony, odrzucające ideę jugosłowiańską. Przeciwnicy tej idei postępowali wbrew zamierzeniom jej twórców w XIX wieku, opowiadając się za likwidacją wspólnego państwa na rzecz programów wielkopaństwowych (Serbia, Chorwacja, Macedonia, Albania) oraz za wynarodowieniem grup mniejszościowych na danym terytorium, które zamierzano wykluczyć z narodu panującego, bowiem projektowane tzw. państwo narodowe miało realizować interesy tylko jednej zbiorowości etnicznej. W wariancie „miękkim” i taktycznym żądano jedynie autonomizacji wydzielonych ziem (Chorwaci, Słoweńcy, Albańczycy) lub nadania państwu jugosłowiańskiemu wyraźnych cech etnicznych (Serbowie), tym bardziej że z powodów historycznych wspomniane klasyczne instrumenty stosowane w procesie narodotwórczym były zdominowane przez Serbów (zwłaszcza aparat państwowy i wojskowy). Natomiast ze względów

²⁴ W. Walkiewicz, *op. cit.*, s. 34.

międzynarodowych (separatyzm połączony z pretensjami terytorialnymi ze strony niemal wszystkich sąsiadów) zdecydowano się w Konstytucji z 1921 roku (widowdańska) na model państwa scentralizowanego i unitarnego. Nałożenie się na siebie wymienionych cech oznaczało przyzwolenie dworu na serbizację tak państwa, jak i innych grup narodowościowych.

W Pierwszej Jugosławii zaczęło dominować odczytywanie w debacie publicznej, w tym naukowej, wydarzeń historycznych w kategoriach etniczno-kulturowych, dodatkowo wzmocnione mitologizacją oporu przeciwko wieloetnicznym monarchiom – Turcji osmańskiej, Austrii habsburskiej i Węgrom. W mniemaniu znacznej części opinii publicznej Pierwsza Jugosławia stała się negatywnym przedłużeniem wspomnianych państw. W tak zarysowanych warunkach na tym obszarze został odrzucony obraz narodów jako zbiorowości politycznych, powstałych wokół mitu o wspólnym i wieloetnicznym państwie, którym mogła stać się Pierwsza Jugosławia. Faktycznie sytuacja była znacznie bardziej skomplikowana, bowiem państwo jugosłowiańskie, niezależnie od wspierania kultury serbskiej, stworzyło dogodne warunki dla rozwoju instytucji kulturalnych i oświatowych innych narodów zamieszkujących państwo, zwłaszcza narodu chorwackiego i słoweńskiego. Jeśli mówić o zagrożeniu dla tożsamości kulturowej narodów jugosłowiańskich, to można go zauważyć w odniesieniu do Czarnogórców i Macedończyków, których kultury zostały poddane wyraźnym oddziaływaniom serbskim.

4. Etnicyzacja demosu

W pierwszej połowie XX wieku w regionie bałkańskim dokonały się znaczące zmiany w świadomości społecznej oraz w modelu kultury politycznej.

W wymiarze świadomościowym zwyciężyło przekonanie, że naród, traktowany jako wspólnota etniczno-kulturowa, jest uprawniony do posiadania własnego państwa zobligowanego do realizacji na arenie wewnętrznej i w środowisku międzynarodowym interesu większościowej grupy etnicznej, nadającej państwu tożsamość polityczną, mocno zakorzenioną w kulturze. Sukces tych przekonań oznaczał upadek rozumowania w kategoriach wspólnoty politycznej. Kiedy w wyniku I wojny światowej dokonały się zmiany polityczno-terytorialne w Europie Środkowej, zaczęto oceniać państwa powstałe w tej części kontynentu na podstawie ich zdolności do promowania kultury i języka grupy etnicznej dominującej, zaspokajania oczekiwań ekonomicznych oraz socjalnych tej zbiorowości, a także utrwalania jej przewagi demograficznej. Chcąc osiągnąć ostatni cel, sięgnięto po środki mające przyczynić się do trwałych zmian w procesie narodotwórczym: 1) asymilację grup o słabej lub przejściowej identyfikacji etnicznej; 2)

odizolowanie i wyparcie silnych grup etnicznych zagrażających większości oraz tożsamości politycznej państwa²⁵. Generalnie celem państw narodowych było dokonanie segregacji etnicznej, co przyniosło znaczne wzmocnienie polaryzacji politycznej w skali regionu.

W wymiarze kulturowym w pierwszej połowie XX wieku zaczął dominować model kultury politycznej oparty na rywalizacji między państwami bałkańskimi, w której nie tylko prowadzono konflikty militarne w regionie oraz podejmowano odmienne decyzje orientacyjne w czasie obu wojen światowych, ale także sięgano po środki siłowe w postaci przesiedleń, przewłaszczeń i ludobójstwa, dlatego niejednokrotnie następowało zerwanie ciągłości osadniczej widocznej od głębokiego średniowiecza. Zacierano bardzo szybko ślady istnienia monarchii habsburskiej i osmańskiej, pozostałości kultury węgierskiej i greckiej. Dominacja takich postaw jako standardowych oznaczała nie tylko błyskawiczne zniszczenie struktury i dorobku państwowego Pierwszej Jugosławii oraz przypisanie jej „czarnej legendy”, ale również zagładę pluralistycznych ojczyzn lokalnych, przede wszystkim miejskich, w których współmieszkały i sąsiadowały „ze sobą” rodziny o różnej przynależności etnicznej i cechach kulturowych. Wzorem demosu, czyli społeczeństwa państwowego, stawał się coraz bardziej jednolity etnicznie naród, a pożądanym modelem lokalnej ojczyzny – wspólnota skonsolidowana wokół jednej wiary, języka, kultury i zwyczajów.

Dokonywała się bardzo szybko w warunkach wojennych etnicyzacja demosu. Realizatorami tego przedsięwzięcia w wymiarze masowym były w czasie II wojny światowej: 1) ruchy: ustaszowski, czetnicki i Balli Kombëtar – oceniane skrajnie odmiennie przez Chorwatów, Serbów i Albańczyków; 2) państwo bułgarskie w Macedonii Wardarskiej, eliminujące pozostałości jugosłowiańskie i dokonujące bułgaryzacji administracji, szkolnictwa, prawa, własności, Cerkw i życia religijnego, a także całej przestrzeni publicznej²⁶; 3) państwo albańskie w Kosowie-Metohii dążące do wyeliminowania Serbów z prowincji i budowy Wielkiej Albanii²⁷.

Scenariusz ułożenia relacji państwo–naród na podstawach etnicznych nie został zrealizowany po II wojnie światowej w związku ze zwycięstwem komunistów, którzy narzucili projekt budowy nowego społeczeństwa, pozbawionego klasycznych cech narodowych, lecz podporządkowanego gnozie politycznej. Nastąpiła po raz kolejny recepcja zewnętrznych projektów politycznych. Komuniści zaczęli opowiadać się za rozwiązaniem jugosłowiańskim już od 1920 roku,

²⁵ P. Madajczyk, D. Berlińska, *Polska jako państwo narodowe. Historia i pamięć*, ISP PAN, Państwowy Instytut Naukowy – Instytut Śląski, Warszawa–Opole 2008, s. 29–32.

²⁶ W. Walkiewicz, *op. cit.*, s. 128.

²⁷ D. Gibas-Krzak, *op. cit.*, s. 65–71.

przenosząc projekty bolszewickie urzeczywistniane wtedy w Rosji Radzieckiej, ale ostatecznie o przyjęciu rozwiązania jugosłowiańskiego zadecydowały bieżące kalkulacje polityczne dokonane przez Józefa Stalina w czasie II wojny światowej. Sięgnięcie do modelu federacyjnego było dla Moskwy instrumentem realizacji polityki imperialnej skierowanej przeciwko Wielkiej Brytanii, lansującej na Bałkanach alternatywną federację jugosłowiańsko-grecką. Po II wojnie światowej powtórzyły się okoliczności właściwe dla okresu międzywojennego. W obu przypadkach projekt jugosłowiański był wykorzystywany przez mocarstwa zainteresowane zabezpieczeniem swoich interesów w Europie Środkowej oraz w regionie bałkańskim²⁸.

Na mocy rozstrzygnięć prawnych i politycznych dokonanych w latach 1945–1946 Federacyjna Ludowa Republika Jugosławii miała przypominać Związek Socjalistycznych Republik Radzieckich w odniesieniu do struktury federacyjnej i równoprawności republik związkowych²⁹. Jednak oba rozstrzygnięcia jugosłowiańskie w znacznym stopniu były iluzją, gdyż faktycznie oznaczały dominację komunistów w życiu publicznym. Podobnie Bułgaria, Rumunia i Albania odrzuciły własną tradycję narodową, mocno już ukształtowaną w latach międzywojennych w warunkach rządów zarówno demokratycznych, jak i autorytarnych. Komuniści działający na Bałkanach podzielali poglądy Włodzimierza Lenina i Józefa Stalina, że w aspekcie strategicznym kwestia narodowościowa ulegnie w komunizmie automatycznemu rozwiązaniu w trakcie budowy nowego systemu politycznego i nowego społeczeństwa. Natomiast w aspekcie taktycznym na etapie walki z kapitalizmem i demokracją można wykorzystać instrumentalnie zagadnienia narodowościowe³⁰, co już stosowano w czasie II wojny światowej, aby zlikwidować przeciwników politycznych. W państwie komunistycznym demos miał utracić swoją podmiotowość polityczną i cechy etniczne, uzyskane w pierwszej połowie XX wieku, stając się jedynie społeczeństwem klasowym.

W odniesieniu do komunistycznej Jugosławii opisane nastawienie polityczne oznaczało działania w pięciu kierunkach, podjęte przez grupę Josifa Broza Tito po konflikcie z władzami ZSRR.

²⁸ Zob. E. Znamierowska-Rakk, *Geneza rokowań bułgarsko-jugosłowiańskich na temat Federacji Słowian Południowych (dalej – FSP) i dwustronnego sojuszu*, [w:] *Idee wspólnotowe Słowiańszczyzny*, red. A. W. Mikołajczak, W. Szulc, B. Zieliński, Wydawnictwo UAM, Poznań 2004, s. 156–168.

²⁹ Szerzej zob. L. Podhorodecki, *Jugosławia: Dzieje narodów, państw i rozpad federacji*, Wydawnictwo Mada, Warszawa 2000, s. 180 i n.; M.J. Zacharias, *op. cit.*, s. 88–89.

³⁰ A.J. Leinwand, *Bolszewicy wobec powstania państw narodowych w Europie Środkowo-wschodniej*, [w:] *Państwa narodowe Europy Środkowo-Wschodniej w XX wieku*, red. W. Balcerak, Mazowiecka Wyższa Szkoła Humanistyczno-Pedagogiczna w Łowiczu, Łowicz–Warszawa 2000, s. 125–136.

1. Zaczęto wspierać kontrolowany rozwój kultur narodowych, co obiektywnie mogło sprzyjać pogłębieniu i poszerzeniu tożsamości etnicznej warstw plebejskich oraz przyczyniło się do znacznej przebudowy struktury narodowościowej w państwie. W perspektywie średniookresowej próba stworzenia społeczeństwa komunistycznego w postaci jugosłowiańskiej wspólnoty wyobrażonej nie udała się, ale polityka władz doprowadziła do oddzielenia Czarnogórców od narodu serbskiego, albanizacji Kosowa, utrwalenia odrębności narodowej Macedończyków, uznania Muzułmanów bośniackich za naród. Zamiast zbudowania ponadetnicznej wspólnoty komunistycznej, wbrew władzom Drugiej Jugosławii, dokonywała się dość szybko etnicyzacja demosów w każdej republice związkowej.
2. Sztucznie zahamowano upowszechnianie się autentycznych postaw nacjonalistycznych, dlatego też przetrwały, w formie ułomnej, wieloetniczne „małe ojczyzny” (skazane na zagładę podczas II wojny światowej), wzbogacone o ludzi deklarujących świadomość jugosłowiańską, podczas gdy faktycznie następowało powolne przekształcanie się pozytywnego współistnienia w konfliktowe mieszkanie „obok siebie”, co mogło w sprzyjających warunkach zdetonować właśnie etniczne.
3. Przystąpiono do tworzenia nowej wspólnoty – narodu jugosłowiańskiego, opierając tę konstrukcję na tradycji iliryjskiej, słowiańskiej zbieżności kulturowej i językowej, komunistycznych wyobrażeniach o nowym człowieku, zachęcaniu do migracji wewnątrzpaństwowej. Powstała więc powtórnie sytuacja zdominowana przez zderzenie się dwóch koncepcji – własnego narodu etniczno-kulturowego, którego bazą społeczną był lud, i wspólnoty jugosłowiańskiej, za którą opowiadała się elita komunistyczna. Tym sposobem kryzys komunizmu jawił się jednocześnie jako upadek Drugiej Jugosławii oraz mocno działał na rzecz dążeń niepodległościowych narodów zniewolonych przez totalitarny system władzy.
4. Po zerwaniu łączności z blokiem radzieckim uznano dobro federacji za priitarne, dlatego też podejmowano liczne decyzje służebne wobec utrzymania równowagi międzyetnicznej w skali ogólnopaństwowej i lokalnej, co spowodowało wrażenie, że w przypadku utraty w Jugosławii władzy przez komunistów rządy zostaną przejęte przez ugrupowania nacjonalistyczne, co niechybnie będzie oznaczało katastrofę dziejową w postaci upadku wspólnego państwa. W skali federalnej do równowagi przyczyniało się osłabienie pozycji narodu serbskiego przez wspieranie tożsamości czarnogórskiej, macedońskiej i bośniackiej, wyodrębnienie okręgów autonomicznych Kosowa i Wojwodiny oraz utworzenie republiki związkowej Bośni i Hercegowiny zamieszkaney przez różne grupy etniczno-religijne. Takie działania

- w sposób specyficzny dowartościowywały pozycję polityczną Chorwatów i Słoweńców, w których widziano społeczną barierę przed nadaniem federacji charakteru serbskiego, w takim zakresie, w jakim posiadało go wspólne państwo w latach międzywojennych. W skali lokalnej służebne wobec stanu równowagi między grupami etnicznymi było podtrzymywanie pluralistycznego charakteru licznych ziem spornych (kresy, pogranicza), leżących na terenie niemal wszystkich republik związkowych.
5. Uruchomiono szeroki wachlarz represji właściwych dla komunizmu i mających mocny kontekst narodowościowy, między innymi zakazano korzystania z wolności politycznych w odniesieniu do jednostek i organizacji, a także podjęto akcję antykościelną i antyreligijną skierowaną przeciwko chrześcijaństwu wszystkich obrządków oraz przeciwko islamowi. Skrępowanie opinii publicznej przyniosło liczne negatywne konsekwencje dla relacji między narodami zamieszkującymi Drugą Jugosławię. Chodziło przede wszystkim o brak uczciwych i sprawiedliwych rozliczeń zbrodni popełnionych w czasie II wojny światowej oraz w okresie walki o władzę w państwie przez różne formacje polityczno-militarne. Nie można było również w sposób swobodny artykułować żądań i interesów narodowych, jeśli były w kolizji z zasadami komunizmu w wariantcie jugosłowiańskim.

Przebieg procesów narodotwórczych w Europie Środkowej doprowadził do etniczacji demosu, czyli utożsamienia społeczeństwa obywatelskiego z narodem definiowanym w kategoriach etniczno-kulturowych. O ile na przełomie XIX i XX wieku dokonała się sakralizacja etnosu, o tyle w następnych dekadach te cechy zaczęto umiejętnie przypisywać całemu społeczeństwu, postrzeganemu jako zbiorowość międzypokoleniowa, identyfikująca się z religią oraz realizująca na danym terytorium swoją historyczną misję. W ten sposób zostały określone tzw. słupy graniczne polityki historycznej, do której została zobligowana każda władza w państwach środkowoeuropejskich, w tym bałkańskich.

Wykaz źródeł i literatury

- *A History of Romania*, ed. K.W. Trepow, Columbia University Press, New York 1996.
- Aleksić-Pejković L., *The Balkans to the Balkan Peoples – between the legitimistic and national principle*, [w:] *Islam, the Balkans and the Great Powers (XIV–XX Century): International Scientific Conference, December 11–13, 1996*, ed. S. Terzić, Wydawnictwo Instytutu Historii Serbskiej Akademii Nauk i Sztuk, Belgrade 1997.

- Bardach J., *Od narodu politycznego do narodu etnicznego w Europie Środkowo-Wschodniej*, „Kultura i Społeczeństwo”, 1993, nr 4.
- Bartoszewicz H., *Europa Środkowo-Wschodnia w polityce Związku Sowieckiego 1939–1947*, [w:] *Czy Europa Środkowo-Wschodnia mogła się wybić na wolność? Materiały z sesji naukowej, Olsztyn 26 października 1995*, red. T. Kisielewski, N. Kasparek, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Olsztynie, Olsztyn 1996.
- Bilski R., *Kocioł bałkański*, „Politeja”, Warszawa 2000.
- Borejsza J. W., *Szkoły nienawiści: Historia faszystów europejskich 1919–1945*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław–Warszawa–Kraków 2000.
- Brzechczyn K., *Odrębność historyczna Europy Środkowej*, Wydawnictwo Fundacji Humaniora, Poznań 1998.
- Bujwid-Kurek E., *Państwa postjugosłowiańskie: Szkice politologiczne*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2008.
- Chlebowczyk J., *Idee niepodległościowe i ruchy odśrodkowe we wschodniej Europie Środkowej na początku XX wieku*, „Kwartalnik Historyczny”, 1981, nr 3.
- Chlebowczyk J., *Między dyktatem, realiami a prawem do samostanowienia: Prawo do samostanowienia i problem granic we wschodniej Europie Środkowej w pierwszej wojnie światowej oraz po jej zakończeniu*, PWN, Warszawa 1988.
- Czekański T., Hauziński J., Laśny J., *Historia Albanii*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 2009.
- Davies N., *Zaginione królestwa*, Społeczny Instytut Wydawniczy „Znak”, Kraków 2010.
- Demel J., *Historia Rumunii*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1986.
- Deren S., *From pan-Islamism to Turkish nationalism: modernisation and German influence in the late Ottoman period*, [w:] *Disrupting and Reshaping: Early Stages of Nation-building in the Balkans*, eds. M. Dogo, G. Frazinetti, Longo Editore Ravenna, Ravenna 2002.
- Dobrzycki W., *Historia stosunków międzynarodowych 1815–1945*, „Scholar”, Warszawa 2007.
- Ducreux M.-E., *Czechy i Węgry w monarchii habsburskiej w XVIII–XIX wieku*, [w:] *Historia Europy Środkowo-Wschodniej*, t. 1, red. J. Kłoczowski, Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, Lublin 2000.
- Eberhardt P., *Między Rosją a Niemcami: Przemiany narodowościowe w Europie Środkowo-Wschodniej w XX wieku*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1996.
- Eberhardt P., *Przemiany demograficzno-etniczne na obszarze Jugosławii w XX wieku*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2005.
- Gibas-Krzak D., *Serbsko-albański konflikt o Kosowo w XX wieku: Uwarunkowania – przebieg – konsekwencje*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2009.
- Giza A., *Narodziny i rozpad Jugosławii*, Wydawnictwo Uniwersytetu Szczecińskiego, Szczecin 1994.
- Gligorijević B., *Between Orthodoxy and Catholicism – Islam in Yugoslavia (1918–1941)*, [w:] *Islam, the Balkans and the Great Powers (XIV–XX Century): International*

- Scientific Conference, December 11–13, 1996*, ed. S. Terzić, Wydawnictwo Instytutu Historii Serbskiej Akademii Nauk i Sztuk, Belgrade 1997.
- Gołembski F., *Balkany: determinanty stabilności*, PISM, Warszawa 1982.
 - Gołembski F., *Geokulturowe uwarunkowania stosunków politycznych na Bałkanach*, [w:] *Balkany: etnokulturowe podłoże konfliktów*, red. W. Konarski, A. Koseski, Wyższa Szkoła Humanistyczna im. Aleksandra Gieysztora, Pułtusk 2006.
 - Hobsbawm E., *Wprowadzenie. Wynajdywanie tradycji*, [w:] *Tradycja wynaleziona*, red. E. Hobsbawm, T. Ranger, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2008.
 - Hobsbawm E., *Masowa produkcja tradycji: Europa, 1870–1914*, [w:] *Tradycja wynaleziona*, red. E. Hobsbawm, T. Ranger, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2008.
 - Jagiełło-Szostak A., *Idea narodu politycznego kontra etnonacjonalizmy: Od jugosławizmu do jugonostalgii*, Wydawnictwo Atut, Wrocław 2013.
 - Janowski M., *Monarchia habsburska w przededniu I wojny światowej – siła czy słabość ruchów narodowych?*, [w:] *Trudna tożsamość: Problemy narodowościowe i religijne w Europie Środkowo-Wschodniej w XIX i XX wieku. Materiały z międzynarodowej konferencji „Samoidentyfikacja narodowa i religijna a sprawa mniejszości narodowych i religijnych w Europie Środkowo-Wschodniej, Lublin, 19–21 października 1993”*, red. J. Lewandowski, Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, Lublin 1996.
 - Jareb M., „Old-Croatian Crown” or the construction and use of a national and political symbol from the late 19th century to the World War II, <http://slavica-petropolitana.spbu.ru>.
 - Jelavich B., *Historia Bałkanów*, t. 1: *Wiek XVIII i XIX*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2005.
 - Kalionski A., *Ethnicity and migrations: The Bulgarian case, 1830–1915*, [w:] *Disrupting and Reshaping: Early Stages of Nation-building in the Balkans*, eds. M. Dogo, G. Frazinetti, Longo Editore Ravenna, Ravenna 2002.
 - Kamiński A.Z., *Geopolitics of East-Central Europe*, [w:] *New Europe: The Impact of the First Decade*, t. 1, eds. T. Rakowska-Harmstone, P. Dutkiewicz, Institute of Political Studies, Polish Academy of Sciences, Warszawa 2006.
 - Kazamias A., Stouraiti A., *The Imaginary Topographies of the Megali Idea: National Territory as Utopia*, <http://coventry.academia.edu>.
 - Kiselinovski S., *Narodowo-państwowe koncepcje w macedońskim ruchu wyzwolenicznym*, [w:] *Państwa europejskie na drodze do niepodległości (w drugiej połowie XIX i XX wieku): Studia ofiarowane Profesorowi Marianowi Zgórniakowi*, red. I. Stawowy-Kawka, W. Rojek, Towarzystwo Wydawnicze „Historia Iagiellonica”, Kraków 2003.
 - Kisielewski T., *Europa Środkowa – zakres pojęcia*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 1992.
 - Kołodziejczyk D., *Turcja*, Wydawnictwo Trio, Warszawa 2000.
 - Kłoczowski J., *Europa Środkowowschodnia w historiografii krajów regionu*, Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, Lublin 1993.
 - Konarski W., *Nacjonalizm i pojęcia powiązane: Interpretacje autorskie oraz wybrana egzemplifikacja*, [w:] *Balkany: etnokulturowe podłoże konfliktów*, red. W. Konarski, A. Koseski, Wyższa Szkoła Humanistyczna im. Aleksandra Gieysztora, Pułtusk 2006.

- Koseski A., *Bałkańskie konflikty etniczne na przełomie XX i XXI stulecia*, [w:] *Bałkany: etnokulturowe podłoże konfliktów*, red. W. Konarski, A. Koseski, Wyższa Szkoła Humanistyczna im. Aleksandra Gieysztora, Pułtusk 2006.
- Lavić S., *Velikosrpska ideologija i hegemonizm – izvori genocida nad Bošnjacima*, <http://www.dzemat-oberhausen.de>.
- Leinwand A.J., *Bolszewicy wobec powstania państw narodowych w Europie Środkowo-wschodniej*, [w:] *Państwa narodowe Europy Środkowo-Wschodniej w XX wieku*, red. W. Balcerak, Mazowiecka Wyższa Szkoła Humanistyczno-Pedagogiczna w Łowiczu, Łowicz–Warszawa 2000.
- Madajczyk P., Berlińska D., *Polska jako państwo narodowe. Historia i pamięć*, ISP PAN, Państwowy Instytut Naukowy – Instytut Śląski, Warszawa–Opole 2008.
- Majer H.G., *The functioning of a multi-ethnic and multi-religious state: The Ottoman Empire*, [w:] *Islam, the Balkans and the Great Powers (XIV–XX Century): International Scientific Conference, December 11–13, 1996*, ed. S. Terzić, Wydawnictwo Instytutu Historii Serbskiej Akademii Nauk i Sztuk, Belgrade 1997.
- Mazurkiewicz P., *Oddychać dwoma płucami: Tożsamość Europy Środkowej*, [w:] *Europa Środkowa: wspólnota czy zbiorowość?*, red. R. Zenderowski, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław–Warszawa–Kraków 2004.
- Miodyński L., *Integralizm i separatyzm w macedońskim procesie samostanowienia kulturalnego*, [w:] *Idee wspólnotowe Słowiańszczyzny*, red. A.W. Mikołajczak, W. Szulc, B. Zieliński, Wydawnictwo Uniwersytetu Adama Mickiewicza, Poznań 2004.
- Mishkova D., *The nation as zatruca: Remapping nation-building in nineteenth-century Southeast Europe*, [w:] *Disrupting and Reshaping: Early Stages of Nation-building in the Balkans*, eds. M. Dogo, G. Frazinetti, Longo Editore Ravenna, Ravenna 2002.
- Paruch W., *Polityka zdeterminowana przez historię w regionie bałkańskim: anarchia i koncentracja, kontynuacja i destabilizacja*, [w:] *Wprowadzenie do studiów wschodnioeuropejskich*, red. W. Paruch, A. Mironowicz, T. Wicha, t. 1: *Bałkany. Przeszłość – terażniejszość – przyszłość*, red. M. Podolak, Wydawnictwo „Partner”, Lublin 2013.
- Paruch W., *Polityka zdeterminowana przez historię w regionie bałkańskim: status geopolityczny, tożsamość historyczna i procesy narodotwórcze*, [w:] *Wprowadzenie do studiów wschodnioeuropejskich*, red. W. Paruch, A. Mironowicz, T. Wicha, t. 1: *Bałkany. Przeszłość – terażniejszość – przyszłość*, red. M. Podolak, Wydawnictwo „Partner”, Lublin 2013.
- Paszkiewicz J., *Włochy wobec południowosłowiańskiej idei wspólnotowej w latach 1914–1918*, [w:] *Idee wspólnotowe Słowiańszczyzny*, red. A.W. Mikołajczak, W. Szulc, B. Zieliński, Wydawnictwo Uniwersytetu Adama Mickiewicza, Poznań 2004.
- Pavličević D., *Historia Chorwacji*, Wydawnictwo Uniwersytetu Adama Mickiewicza, Poznań 2004.
- Pavlowitch S.K., *Historia Bałkanów (1804–1945)*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2009.
- Podhorodecki L., *Jugosławia: Dzieje narodów, państw i rozpad federacji*, Wydawnictwo Mada, Warszawa 2000.
- Podraza A., *Europa Środkowa: Zakres przestrzenny i historia regionu*, „Prace Komisji Środkowoeuropejskiej PAU”, 1993, t. 1.

- Półciwarteł J., *Z teorii regionu: Od regionu geograficznego i historycznego do regionu kulturowego*, [w:] *Z dziejów regionów Europy Środkowo-Wschodniej w XIX i XX w.*, red. M. Stolarczyk, J. Kuzicki, P. Grata, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2008.
- Pułaski M., *Rozpad Austro-Węgier i powstanie państwa jugosłowiańskiego*, [w:] *Problemy historii Słowian i Europy Środkowej w XIX i XX wieku. Zbiór studiów*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1982.
- Ränki G., *Państwo i społeczeństwo w Europie Środkowo-Wschodniej w okresie międzywojennym*, „Kwartalnik Historyczny”, 1988, nr 4.
- Radzik R., *Formowanie się narodów w Europie Środkowo-Wschodniej*, „Kultura i Społeczeństwo”, 1993, nr 4.
- Rekęć M., *Niewola mitu (do 1980)*, [w:] *Źródła nienawiści: Konflikty etniczne w krajach postkomunistycznych*, red. K. Janicki, Instytut Wydawniczy „Erica”, Kraków–Warszawa 2009.
- Reuter J., *From Religious Community to Nation – the Ethnogenesis of the Bosnian Muslims*, [w:] *Islam, the Balkans and the Great Powers (XIV–XX Century): International Scientific Conference, December 11–13, 1996*, ed. S. Terzić, Wydawnictwo Instytutu Historii Serbskiej Akademii Nauk i Sztuk, Belgrade 1997.
- Roszkowski W., *The Lands between: The Making of East-Central Europe*, [w:] *New Europe: The Impact of the First Decade*, t. 1, eds. T. Rakowska-Harmstone, P. Dutkiewicz, Institute of Political Studies, Polish Academy of Sciences, Warszawa 2006.
- Rubacha J., *Bułgarski sen o Bizancjum: Polityka zagraniczna Bułgarii w latach 1878–1913*, Wydawnictwo Neriton, Warszawa 2004.
- Rychlik J., *Początki i rozwój macedońskiej idei narodowej*, [w:] *Miejsce Macedonii na Bałkanach: Historia – polityka – kultura – nauka*, red. I. Stawowy-Kawka, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2005.
- Skowronek J., Tanty M., Wasilewski T., *Słowianie południowi i zachodni VI–XX wiek*, Książka i Wiedza, Warszawa 2005.
- Skrzypiński D., *Ogólna charakterystyka państw regionu*, [w:] *Systemy polityczne Europy Środkowej i Wschodniej: Perspektywa porównawcza*, red. A. Antoszewski, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2006.
- Smith A.D., *Kulturowe podstawy narodów: Hierarchia, przymierze i republika*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2009.
- Strona internetowa „The Free Online Encyclopedia”, <http://encyclopedia2.thefreedictionary.com>, *Definition of Tanzimat*.
- Strona internetowa „Народна скупштина Република Србије”, <http://www.parlament.gov.rs>, *Herb wielkiej Serbii*.
- Strona internetowa Ministerstwa Spraw Zagranicznych i Europejskich Chorwacji, <http://www.mfa.hr>, *State emblems*.
- Strona internetowa Prezydenta Bułgarii, <http://www.president.bg>, *The Coat of Arms of the Republic Bulgaria*.
- Tanty M., *Bałkany w XX wieku: Dzieje polityczne*, Książka i Wiedza, Warszawa 2003.
- Tomaszewski J., *Europa Środkowa i Południowo-Wschodnia: cechy charakterystyczne i granice regionu*, „Ekonomia”, 1976, nr 36.

- Waldenberg M., *Narody zależne i mniejszości narodowe w Europie Środkowo-Wschodniej*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2000.
- Waldenberg M., *Przyczyny szczególnej roli czynnika narodowego w Europie Środkowo- i Południowo-Wschodniej*, „Prace Komisji Środkoeuropejskiej PAU”, 1999, t. 6.
- Waldenberg M., *Rozbicie Jugosławii: Jugosłowiańskie lustro międzynarodowej polityki*, t. 1: 1991–2002, „Scholar”, Warszawa 2005.
- Walkiewicz W., *Jugosławia: Państwa sukcesyjne*, Wydawnictwo Trio, Warszawa 2009.
- Wandycz P.S., *Pax Europea: Dzieje systemów międzynarodowych w Europie 1815–1914*, Wydawnictwo „Arcana”, Kraków 2003.
- Wilamowski J., Szczepanik K., *Ustasze i separatyzm chorwacki: Przyczynek do badań nad chorwackim ruchem nacjonalistycznym*, „Przegląd Historyczny”, 1983, nr 1.
- Wituch T., *Bałkany – szkic definicji*, „Dzieje Najnowsze”, 1998, nr 2.
- Wituch T., *Tureckie przemiany: dzieje Turcji 1878–1923*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1980.
- Wojciechowski S., *Nacjonalizm w Europie Środkowo-Wschodniej*, Wydawnictwo „Atla2”, Wrocław 2000.
- Wojnicki J., *Proces instytucjonalizacji przemian ustrojowych w państwach postjugosłowiańskich*, Akademia Humanistyczna im. Aleksandra Gieysztora, Pułtusk 2007.
- Zacharias M.J., *Komunizm, federacja, nacjonalizmy: System władzy w Jugosławii 1943–1991. Powstanie, przekształcenia, rozkład*, Wydawnictwo Neriton, Warszawa 2004.
- Zenderowski R., *Etnicyzacja religii i sakralizacja etnosu: Nacjonalizm w Europie Środkowo-Wschodniej*, „Athenaeum. Polskie Studia Politologiczne”, 2010, vol. 24.
- Zenderowski R., *Europa Środkowa jako „ucieczka przed Wschodem” czy „pomost” między Wschodem i Zachodem?*, [w:] *Europa Środkowa: wspólnota czy zbiorowość?*, red. R. Zenderowski, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław–Warszawa–Kraków 2004.
- Znamierowska-Rakk E., *Geneza rokowań bułgarsko-jugosłowiańskich na temat Federacji Słowian Południowych (dalej – FSP) i dwustronnego sojuszu*, [w:] *Idee wspólnotowe Słowiańszczyzny*, red. A.W. Mikołajczak, W. Szulc, B. Zieliński, Wydawnictwo Uniwersytetu Adama Mickiewicza, Poznań 2004.

Streszczenie: W artykule dokonano analizy procesów narodotwórczych na Bałkanach w XIX–XXI wieku, które przebiegały według schematu właściwego dla Europy Środkowej. Pod wpływem oddziaływań oświeceniowych i napoleońskich elity społeczne na Bałkanach podjęły działania na rzecz ukształtowania narodów jako wspólnot politycznych. Na przełomie XVIII i XIX wieku wylansowano dwie idee: iliryjską i hellenistyczną. Obie zakończyły się porażką, a słabość iliryzmu i hellenizmu wynikała z dziejów regionu, bowiem na tym obszarze w okresie schyłkowego średniowiecza nie wykształciła się dojrzała postać monarchii stanowej.

Poszczególne bałkańskie terytoria i zamieszkująca je ludność od końca XVIII wieku do początków XX stulecia zetknęły się z wolą budowy czterech historycznych wspólnot politycznych:

austriackiej (niemiecko-habsburskiej), węgierskiej (madziarskiej), tureckiej (osmańskiej) i greckiej (helleńskiej). Elity społeczne, uznające się za nosicieli tych idei narodowych, podjęły działania na rzecz rozciągnięcia swoich wyobrażeń na etnos, mówiący językiem krajowym, ale bez określonej przynależności narodowej. Toczyła się rywalizacja austriacko-węgierska i turecko-grecka o świadomość ludu oraz kierunek jego polityzacji. Obie zwaśnione strony łączyło przekonanie o konieczności polityzacji etnosu, czyli uczynienie z niego demograficznej podstawy demosu. Warstwy plebejskie w poszczególnych ziemiach odrzuciły roszczenia polityczne walczących przeciwników. Naturalną odpowiedzią sformułowaną przez reprezentantów warstw plebejskich była wola ukształtowania własnej wspólnoty politycznej. Takie myślenie stało u podstaw tzw. maksymalistycznych programów narodowych: wielkoserbskiego, wielkochorwackiego, zjednoczenia krain słoweńskich, wszechmacedońskiego, wielkoalbańskiego, jedności Bośni i Hercegowiny, projekty *România Mare* i Wielkiej Bułgarii. Jednak koncepcje te nie miały realnych korzeni historyczno-państwowych, podobnie jak państwo jugosłowiańskie. Ta sytuacja spowodowała, że na Bałkanach myślenie o narodzie w kategoriach politycznych zostało wyparte przez rozumowanie w kategoriach etniczno-kulturowych. Następtwem tego procesu była etniczacja demosu.

Słowa kluczowe: Europa Środkowa, Bałkany, narody, procesy narodotwórcze, polityka narodowa, myśl polityczna

Between politicisation and ethnicisation of demos: considerations on the national policy on the Balkans

Summary: The article is the analysis of the nation-building processes on the Balkans in the XIX-XXI centuries which took place in the model due to Central Europe. The social elites on the Balkans started to form the nations as the political communities due to the influences from the the Enlightenment and Napoleonic Era. At the turn of the XVIII and XIX centuries two ideas were boosted: illyrian and hellenistic ones. Both lost and the weakness of illyrian and hellenistic ideas was due to the history of the region as mature estate monarchy was not formed in the late Middle Ages. Particular Balkan people came across the will to build four historic communities on their territories from the end of XVIII to the beginning of XX century: Austrian (German-Habsburg), Hungarian (Magyar), Turkish (Osmanli) and Greek (Hellenic). The social elites who claimed to be the carriers of the national ideas began to act to expand the concept to ethnos speaking the mother tongue but with no national identity. The Austrian-Hungarian rivalry on the consciousness of the people and the direction of politicisation took place. Both feuding sides of the conflict agreed upon the necessity to politicize the ethnos which meant the formation of the demographic basis for demos. The demotic classes on particular lands rejected the political claims. The natural answer from the demotic classes was the will to form their own political community. Such the way of thinking formed the base for the national programmes which could be evaluated as the maximum programmes: the Great Serbia, the Great Croatia, the union of the Slovenian lands, the United Macedonia, the United Albania, the union of Bosnia and Herzegovina, the projects *România Mare* and the Great Bulgaria.

Still, the concepts had no real historic-state roots similar to Yugoslavia. Such a situation caused that on the Balkans the consideration about the nation in political categories was rejected by the consideration about the nation in ethnic-cultural categories. The outcome of the process was the ethnicisation of demos.

Keywords: Central Europe, the Balkans, nations, nation-building processes, national policy, political thought